

P. ЭЛМҰХАНОВА

ЖЕР ЖЫРТЫГЫ ЖӘНЕ СӨҮЕГЕЙЛІК

Казак фольклортану ғылымында анаеркі дәуірінің белгілері сақталғаны анық айтылып, көптеген ғалымдардың зерттеулерінде біршама кең талданғаны белгілі. Және бүгінгі күнде ол пікірлер қалыптасқан қафыдаға айналған. Жарамазанға ұқсас шағын мәтіндердің табылғаны [1] болмаса, антикалық грек-рим фольклорының таза күйінде сақталмаған. Соңдықтан әлемдік ғылымда антикалық мифтерді авторлық енбектерден алу үрдіске айналған. Осындай тәсілді қазақ ғылымына да қолданып, анаеркі дәуірінің ықпалымен пайда болған сарындарды салыстырып көруге болады.

Казак фольклортану ғылымында жалмауыз кемпір, ал, орыс ғылымында Баба-Яга бейнесінә арналған зерттеу енбектерінің көптігі аян. Бүгінде бұл образдар туралы накты тұжырымдар қафыдаға айналған. Дегенмен антикалық образдармен салыстырып көру өзіндік нәтиже береді. Мәселен, жалмауыз кемпір бейнесінде анаеркі дәуірінің белгілері сақталған деп тану қалыптасқан. Рас, оның ер балаларды кәмелеттік сынектан өткізу рулық қауымды лайықты мушелермен толықтыру мақсатымен жасалған бір кездегі салт болуы мүмкін. Қиял-ғажайып ертегілерінде оның от беруші қызметінде көрінуі де алғашқы ана типінен қалған жұрнақ деген ой дұрыс, ол қалыптасқан. Соңда да қазақ фольклорында антикалық дәуірдегі эринийлерге қаншалықты ұқсас келеді деген мәселені зерттеп көруге болады. Эриний, негізінде, үшеу. Олар: Алекто, Тисифона және Мегера. Бұлар: қолдарына – от, шаша орнына жыландар ұстаған кемпірлер бейнесінде көрінеді. Алекто адамдардың жүргегіне еніп, қантөгіс жасауға итермелейді. Осындай күйде қабылданғаның өзінде эринийлер анаеркі дәуіріндегі тәртіптің орындалуын қадағалайды, бұл – олардың ең басты қызметі. Мәселен, олар Афина мен Аполлонның қорғағанына қарамай, Оресттің анасын өлтіргені үшін ізіне түседі.

«Илиаданың» IX, XV, XIX жырларында, «Одиссеядағы» II, XVII, т.б. жырларда эринийлердің ата–анасын, жалпы, үлкендерді сыйламаған жасы кішілерді немесе қонақты ренжіткендерді, қолында билігі барлардың тара-пынан өлдекалай қындық қөрген адамдардың шағымын тыңдалап, сыйламаушылық көрсеткендерді дем алуға шамасын келтірмestен, қуғынға ұшыратып отырғаны жазылған.

Эсхилдің «Эвменидалар» атты шығармасында Оресттің сотына қатысып, құдайлармен табыстырып, эвменидтер деген атақ алады [2, 667].

Бұл ретте эринийлердің тағы бір қызметін ескеру қажет – олар кейіпкерлерге бағышталған карғыстың және болжанған тағдырдың орындалуын мойралармен бірге қадағалаушы. Бұл Эсхилдің «Шыңжырланған Прометей» трагедиясында Кронның өз ұлы Зевсті қарғағанын кеменің ескегін ұстаған үш мойра мен эринийлердің бәрін естіп-білгені, айтылған мұндай сөздерді олардың ұмытпайтыны жазылған.

Осындай жағдайларды ойлағанда ертегілерде жалмауыз кемпірдің кейіпкерге жақсылық жасауши түрінде көрінуі еске түседі. Мәселен, «Желкілдек» ертегісінде кейіпкер ордан шығып, келе жатқанында жердің астынан тұтін көріп, ол жерге келсе, бір кү аяқ кемпірдің үйі екен. Бала кемпірдің жұмсағанына барып, айтқан тапсырмаларының бәрін жасаған соң оған жақсылық жасағысы келіп, Телегейдің қызын Желкілдекке ғашық қылып, екеуін қосады [3, 123-125]. Дегенмен жалмауыз кемпір бейнесі бірнеше тарихи дәуірдің ықпалын бастан кешкендіктен, оның жақсылық жасауши типінде көрінуі тұрақталып үлгермеген болуы керек.

Негізі, жалмауыз кемпір образындағы зооморфты белгі – оның қарға тұмсықты болуы. Сонымен бірге қазық аяқ кемпір деген қолданыс та бар, бұл жалмауыз кемпір образына да қатысты болуы мүмкін. Қазық аяқ деген сөздің өзінде мағыналық салмақ болуы керек. Ал, оның жер жыртығын жамап отыруы нені білдіреді? Ол тек қазақ ертегісінде ғана емес, қырғыз мәтіндерінде де жердің жыртығын жамап отыруы мұндай жағдайды арнайы зерттеп көруге болатынын байқатады. Міне, осы ретте жердің жыртығын жамап отырған кү аяқ кемпір анаеркі дәуіріндегі әйел-ананың қамқоршы болған қызметін танытады. Бұл «Ноғайлы Қара қыпшак Қобыланды батыр» жырында анық сақталған [4, 43]. Аталмыш жырды кімнің жырлағаны, оны кімнен, қашан жазыллып алынғаны белгісіз, бірақ эпостың көркемдік ерекшеліктері, сарындардың қолданысы тұрғысынан архаикалық нұсқа екенін танытады.

Перзентсіздіктің зарын тартып, дұние кезген Қыдырбайдың түсіне Баба Тұкті Шашты Әзіз еніп, Қобыландыдай үл, Хансұлудай қыз бергенін айтады. Жерігі қатты болған Қыдырбайдың әйелі

Қарашаш тоғыз ай он күн өткенде, баланың туар мезгілі жеткенде тұа алмай, он бес күн толғатады. Сонда Қыдыrbай «акырын бере ғөр» деп, жылқышылардың басшысы – Саржан биге барады. Саржан би Қыдыrbайды үш айшылық жолдағы ен дарияның шетіндегі «жыртығын жердің жамаған қазық аяқ қу кемпірге бар» деп, жұмсайды. Қыдыrbай қолтығында қос қанаты бар Аққайық деген атын беріп, кемпірді алып келуді тапсырады. Қазық аяқ қу кемпір біліп отыр екен, келіп, аруағын шақырып, Қарашашты ақ киізге аунатып, ақыры, дүниеге Қобылан мен Хансұлу келеді.

Шынында, бұл бейнені жалмауыз кемпірмен тікелей байланыстыру қыын. Бірақ жалмауыз кемпір өлілер әлемімен байланысты қабылданған себепті, қазық аяқ деген тіркестің мағынасы да осындай болса керек. Яғни қазық аяқ тәменгі әлеммен қатынас жасайтын құралдың қызметін атқарған. Бұл түрлі тарихи-стадиялық өзгерістерді бойына сінірген славян фольклорындағы Баба-Яғаның костяная нога болуымен үкссас. Оны: «...новое время – Баба-Яга – костяная нога (сквозной персонаж); дохристианская эпоха – Баба-Яга – одна нога (славянская богиня смерти); первобытная эпоха – змея (илищетворение смерти)», – деп, жіктеп қарастыру жалмауыз кемпір образының да даму жолын анықтауға көмектеседі [5, 181–186].

Қазық аяқ ағаш аяқ дегенді білдірсе керек, Баба Яғаның костяная нога аталуында оның өлілер әлемімен байланысын көрсетеді деп қабылданады. Сондықтан жер жыртығын жамап отырған кемпір де өзге әлеммен, өлілер әлемімен байланысты болуы мүмкін. Қобыландай – үл, Хансұлдай қызы туатынын айтқан оның сөүегейлігі орындалған себепті болжаушылық қызметі анық болады.

Оның үстіне М. Жұмашұлы ел арасынан жинап, дайындал, 1897 жылы жарық қөрген «Дариға қызы» дастанында ақылман кемпірдің болуы [6, 56-57] тегін емес. Маһди мен казірет Әлиді қалай қрестірудің жолын іздел, амал таба алмай, дал болғандар осы кемпірге келеді. Рас, бұл кемпір не жалмауыз деп, не қазық аяқ деп айттылмайды. Бірақ оның қолында қайла қапшығы бар деп көрсетілген. Мұның өзінде фольклорлық сана бар. Қайла қапшық сиқырлық үшін қолданылған. Алдар көсөнін «алдайтын ала қап үдіе қалып кетіпті» дегені сияқты қайла қапшық та осындай атрибут ретінде қолданыска енген. Ал, ала түстің семантикасы анық, ақ жоғарғы, кара тәменгі әлемнің символын бейнелейді деген түсінік болғандықтан ала қап та әлемдерді байланыстырушы болып шығады. Қайла қап – осы ала қаптың өзгерген түрі.

Қазірет Әлидің балаларының «Біздер не қайла табармыз бұ Маһиді атасы бірлөн қрестіруге?» деген өтінішін қанағаттандыруши ретінде көрінеді. «Бір ұры алма бағымнан алма ұрлап жүр», - деп, өкелі-балалы екеуін кездестіріп, екі ұры бір-бірін ұстап алған сияқты жағдай жасап, ақыры, құреске ұласады. «Иә, Алла, иә, Расул Алла, иә, қазірет Әли, медет», -деген сөзінен оның кім екені сұралады. Мұнда да атасына қол тигені үшін Маһди «жер жұтарға Алла Тағаладан тіледі», - дедінген.

Сонда М. Жұмашұлы мен Ж. Шайхысламұлының нұскаларындағы кара тасқа не жерге еніп, жоқ болып кету Алланың араласымен болған іс ретінде бағаланады. Аллаға құлшылық қылып, Алланың құлы болған соң Құдайдың өмірінде болған себепті діни идеологияға сай ол қажет кезінде өз миссиясын атқаруға келуі керек. Бұл діни дастанға лайық қосылған сарын, ал, «жер жұту» сарының шығу тегі тым терең тарихта жатыр. Ол Жерді қасиетті деп санап, сондай негізде үңгірлерді қосмостық модель етіп тану туралы түсініктермен жалғастық тапқан. Кейір ертегі, дастандарда тау жарылып, соның ішінде қалып қойған кейіпкерлердің үңгірден шыққанында білімдар, дана болып шығуы осындай сарыннан туған. Тіпті, қырық (отыз тоғыз) сарайдың кілтін бергенімен, қырық біріншіні (қыркыншыны) ашпау туралы қойылған шарттың бұзылатынын баяндайтын мәтіндер бар. Жас жігіт қызығушылықпен құлпын ашуға болмайтын сарайды ашады. Әкесі ғашық болып, қол жеткізе алмаған ерекше сұлу қызды көріп, есінен танып, құлайды. Дегенмен бұл ғашықтық дастан кейіннен пайда болғанында архаикалық сарынды бойына сініргені айқын. Яғни ашуға болмайтын қырқыншы сарайды ашып, есінен танып қалу үңгірдің қызметімен сабактас қолданылған. Ғашықтық дастандар жанр ретінде қалыптасқан бергі заманда үңгірлердің қасиеттілігі туралы наным бұзылған, сондықтан фольклорлық сананың ықпалымен ол сарай деп, тындаушы ұғымына жақыннату тәсілі орын алған.

Қазақтың орта ғасырлардағы тарихын көркем шығармаларға арқау етуде фольклордан жазушының өзі де тыс қала алмайды. Фольклорлық санадан ажырамаған жазушылар халықтың ежелгі түсініктерін қайта жаңғыртып, шығармаларына енгізіп отырады. Мәселен, жазушы Тұрсынхан Зәкенұлының «Көк бөрілердің көз жасы» атты тарихи романында қызылкөз Сәүкө баксы бейнесі орын алған. Ол өз ортасында қоғамдық қатынасты реттеуші қызметінде тұлғаланған. Басына күн туып, Әулие тұрак атанған үңгірді паналап жүрген

Сарал атты жігітті бір көргеннен-ақ Тәнірін айтып сыйынып:

Сен жорта жүріп жол тауып,
Тау асып, теңіз кешіп кетерсін.
Тау асып, теңіз кешіп кетсөн де,
Қасыма қайтып келерсін,
Піріне қол берерсін [7], -

деп, болжаушылық қасиетін танытады. Демек, жазушы осылай жаза отырып, халық санасының түкпірінде сакталған қасиетті ұңғір туралы түсінікті пайдаланған.

Әулиелердің ұңғірлерді өздеріне мекен етуі де архаикалық түсінікті пайдаланудан шықкан.

Архикалық мифтерде әулиелердің түсініксіз сөздерді айтып, экстазға түсетіні айтылады. Бір қарағанда, бақсыларды жын бұғандаты жағдайға ұқсас көрінеді. Әрине, бақсы жын буып, экстазға түссе, әулиелердің мұндай күйге түсінде де тандаулы тип болуы – негізгі себеп. Сонымен бірге ұңғірлерге барып, сөуегейлік жасайтын әулие әйелдер сол жерлерде түтін түтетіп, өздері сол түтінге қақалып жататынын ағылшын ғалымы Р.Грейвс жазған [8, 138-141]. Қазақ фольклорында жер жыртығын жамап отыратын кемпірдің мұндай күйге түсетіні айтылмайды. Бірақ «Желкілдек» ертегісінде бас кейіпкер жердің астынан түтін шығып жатқанын көріп барғанын ескерсек, ол кемпірдің мекенін білумен қатар сөуегейлік жасайтын орынның да ізін көреміз. Мұнда жердің асты – тәменгі әлем болса, жердің жыртығы болуы да осыған ұқсас. Яғни ұңғірдің қызметін танытады. Демек, жер жыртығын жамап отырған қазық аяқ кемпір бейнесінде анаеркі дәуірінде аналардың сөуегейлікпен айналысқан қызметін айқындаиды. Анаеркі дәуіріне тән от беруші қызметін алса да, жалмауыз кемпір образына бұл қызмет әбден сіңісті болып ұлгермеген. Әйтпесе, оның образын мифтік түсініктермен толықтыратын сарындар біршама жақсы сакталған. С.А.Қасқабасов жалмауыз кемпірдің тұракты мекені сүмен байланысты екендігіне назар аударып: «Это дает

основание полагать, что жалмауыз – кемпір, как и албасты, имеет какую-то связь с «подводным царством», т.е. по поверьям, с «царством мертвых» [9, 79-80], – деп, бұл образдың тәменгі әлеммен байланысты екенін жазған. Сол сияқты жалмауыз кемпірдің айдаладағы жалғыз ағаштың түбінде отыруының өзінде де тәменгі әлеммен байланыс бар. Бұл антикалық дәуірлерде пифилярдың ұнғірлерге келіп, сөуегейлік жасауымен белгілі дәрежеде үндестік табады.

ӘДЕБІЕТ

1. Греческие народные песни. - М.: Гослитиздат, 1957.
2. Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2 т. /Под ред. С.А.Токарева. - М.: Большая Российская энциклопедия, 2003. - Т.1: А - К.
3. Қазақ халық әдебиеті: Қөптөмдік. Ертегілер.Т.4. (Жауапты шығар.: Т.Алпысбаев. - Алматы: Жазушы, 1989.
4. Нұрмагамбетова О. Қазақтың қаһармандық әпости «Қобыланды батыр». Алматы: Дешті Қыпшак, 2003.
5. Фольклор и этнография. - Л.: Ленинградское отд., изд-ва Наука, 1970.
6. Бабалар сөзі. Жұз томдық. - Астана: Фолиант, 20004.
7. Зәкенұлы Т. Көк бөрілердің көз жасы. - Астана, 2002.
8. Грейес Р. Мифы Древней Греции. Пер. с анг. Под ред. и с послесл. А.А.Тахо-Годи. - М.: Прогресс, 1992.
9. Қасқабасов С.А. Казахская волшебная сказка. - Алма-Ата, Изд-во Наука КазССР, 1972.

Резюме

Рассматривается роль пещеры в казахско-античных материалах в фольклорном аспекте. Выявлено, что латающие земли также относится к функции оракул.

Summary

In article the role of a cave of kazahsko-antique materials in folklore aspect is considered. It is revealed that patch the earths in the functional relation are played by a role of the cave intended for oracles.